

תשפ"ד

גיליון מסות מיוחד בנושא
משברים בישראל ובעולם, 2020-2023

כתב עת למדעי הרוח והחברה
כרך ו' | תשפ"ד מארס 2024
הפקולטה למדעי הרוח והחברה | הקריה האקדמית אונו

קשת

כתב עת למדעי הרוח והחברה

גיליון מסות בנושא משברים בישראל ובעולם, 2020-2023

עורך הגיליון:

דוד סורוצקין

עורכי כתב העת:

רויטל שיוביץ-סלע, מיכל ענבר ודוד סורוצקין

חברי המערכת:

עמנואל גרופר, הקריה האקדמית אונו
טובה הרטמן, הקריה האקדמית אונו
מארק צבי ברטלר, אוניברסיטת דיוק
אבי שגיא, אוניברסיטת בר אילן
חן שכטר, מכון מופ"ת

עריכת לשון:

נופר קידר

כתובת המערכת:

הקריה האקדמית אונו, רח' השדרה האקדמית 1, צומת סביון, קרית אונו

טל': 03-5156354

דואר אלקטרוני: ejournal@ono.ac.il

מדיניות המערכת:

כתב העת קשת הוא כתב עת שנתי שנועד לתת במה למחקר והגות על החברה הישראלית
כחברה משלבת ורב-תרבותית, בהתאם לחזון של הקריה האקדמית אונו.
מערכת כתב העת שואפת לשמש אכסניה למאמרים פרי עטם של אנשי הסגל ולחוקרים מחוצה לו
בתחומי החינוך, מדעי הרוח, מדעי החברה, משפטים, מנהל עסקים ומקצועות הבריאות.

ISSN 2706-7475

תוכן עניינים

עמ' 7		דבר העורך דוד סורוצקין
		מסות
עמ' 12	לשאלת הגבולות: משברי 2023 והחזרה לנקודת המוצא של הציונות	דוד סורוצקין
עמ' 30	משבר הישראליות 1.11.22-7.10.23 ואפילוג בימי מלחמה	חביבה פדיה
עמ' 58	משבר הר הבית, המשפט ותורת המשחקים	אורי וייס
עמ' 74	מקורות המשבר הפוליטי בישראל: מבט היסטורי-מדעי	אבנר בן-זקן
עמ' 88	נקנה ביושר: משבר מדעי הרוח במערב בן זמננו	בנימין בראון
עמ' 100	המשבר של הכול	עפרי אילני
עמ' 111	לייצג את הבלתי ניתן לייצוג	יהודה שנהב-שהרבני
עמ' 120	סוריאליזם פוליטי והחור הטראומטי לאחר רצח רבין: דן קדר - על פני תהום	חביבה פדיה
עמ' 138		על המחברים

דן קדר, "אבן זהב", 22.11.1996.
שמן על בד, 200X100 ס"מ.
מתוך המיצב **על פני תהום**,
1995-1997, באדיבות עיריית חולון

לשאלת הגבולות: משברי 2023 והחזרה לנקודת המוצא של הציונות

דוד סורוצקין

אירועי השבעה באוקטובר הם, לכל הדעות, נקודת אל-חזור ושלב מעבר בתולדות מדינת ישראל: קריסת קונספציות, כישלון צבאי ופוליטי-מדיני, וקו פרשת מים בדברי ימי התנועות הפוליטיות. לאחר מחיקת מפלגת העבודה וקריסת השמאל הציוני, הם מסמנים, נכון לעכשיו, גם את ערעור הליכוד. זהו קו פרשת מים עכור ביותר ביחסי יהודים-פלסטינים, יחסים שלא ישוקמו בטווח זמן של שני הדורות הבאים לפחות; יצירת תשתית חדשה ביחסים הטראומטיים והפוסט-טראומטיים בין שני לאומים אלה, לצד התחזקות המאבק הבין-דתי בארץ הקודש, שוודאי רק יחריף; מצידו האחד ניצב מבול אל-אקצא של חמאס, שיועד ליצור תשתית לגיהאד גלובלי כנגד ישראל, ומצידו האחר צעדות הימין בעיר העתיקה ובהר הבית והעמקת ההתנחלויות, המסכלות כל אפשרות של חתירה לפתרון פוליטי רציונלי לסכסוך לאומי על בסיס גבולות מוגדרים. אירועים אלה מבעבעים על תשתית של חברה ישראלית משוסעת, המצויה בעיצומו של מאבק זהויות היסטורי שאומנם הושהה לזמן מה, אך הוא עתיד לשוב ולהציפה ביתר שאת אם לא תיבחר הנהגה אחראית ויינקטו צעדים פוליטיים דרסטיים. במילים אחרות: סבך הבעיות שקדם לאירועי ה-7 באוקטובר כבר היה רב מלהכיל, ועתה הוא סיר לחץ מבעבע הנדמה כתחילת התגשמותו של חזון אפוקליפטי.

בממדי העומק של האירוע, סבך זה מצטרף למשבר הפוליטי של שנת 2023, ושניהם מסמנים שבר בדברי ימי הציונות, לא פחות. כדי להתחקות אחר עקבותיו של קו שבר זה, יש לחזור אל נקודת המוצא שעל יסודה הוקמה התנועה הציונית – תולדות האנטישמיות מחוץ, וההסכמה להסדר זמני בין קבוצות זהות שונות מבית – ולברר באיזו מידה התערערו שני מושגי יסוד אלה: האחד, מושג הגבולות החיצוניים, הגורס שמדינת ישראל תשיב את העם היהודי לחיי קוממיות נורמליים, וכי פרעות, שמדות ואסונות שהתרגשו על היהודים לאורך ההיסטוריה הם תוצר ישיר של האנומליות היהודית, קרי היותם זרים היושבים על אדמות נוכריות; השני, מושג הגבולות הפנימיים, הגורס שאופייה של המדינה היהודית הוא נגזרת של סטטוס קוו הנשען על הסכמה רחבה, וכי המחלוקות היסודיות בחברה הישראלית יוכרעו מעצמן עם הזמן. שתי החזיתות הנציחו את מצבה הלימינלי של מדינת ישראל מרגע הקמתה, שהתבטא בהיעדר גבולות סופיים הן במישור הבין-לאומי והן במישור האזרחי. מצב לימינלי זה הציב את ישראל כישות פוליטית, כלכלית וצבאית מתעצמת המצויה במצב של "פרויקט בהתהוות", ונקודת מוצא זו היא שקרסה במשברי שנת 2023.

ברקע אירועים אלה ניצב סדר עולמי חדש, הכולל נדידה של מוקדי הכוח ממדינות המערב וביזורו במרכזי כוח חדשים; שינויים מהותיים בסדר הדמוקרטי וקריסת הפוליטיקה המפלגתית הישנה; והתחזקות משטרים אוטוריטריים לצד מגמות אוטוריטריות ונאו-לאומיות המתבלטות בדמוקרטיות המערביות; שינויים מרחיקי לכת בהתנהגות האנושית ובמושג האדם לנוכח מודיפיקציות וניטור דיגיטלי, תאגידי ופוליטי; והתלקחות מלחמתית וסף-מלחמתית, תלוית נושאים, בזירות שונות בעולם. כאן ניצב הסיפור הישראלי בקו התפר של מגמות עולמיות, והמשבר בישראל הוא ראי ושיקוף לעולם כולו.

משבר קונספציית הגבולות החיצוניים

קונספציית הגבולות החיצוניים גרסה שכניסתם של היהודים למשפחת העמים הקונוונציונליים תשמוט את הקרקע מתחת לשאלת היהודים "עד עולם"¹, וכי הקמת מדינת ישראל היא המטרייה וההגנה האולטימטיבית על העם היהודי מפני אנטישמיות, שרירות לב שלטונית וגלים של פרעות עממיות. מנקודת מבט זו הדמיון היהודי-ישראלי חווה סדק הולך ומעמיק בתחושת הביטחון שהבטיחה הציונות. סדק זה עוד עתיד להתרחב לנוכח האיומים הגאופוליטיים הממשיים מאוד העומדים לפתחה של ישראל, ובעיית הגבולות מדרום, מצפון וממזרח, ובתוכה פנימה.

הגורם שהוליד את הציונות המדינית היה קריסת קונספציה בת 100 שנים לפחות, ובדומה לקונספציה בת מאת השנים שהחלה עם הצהרת בלפור ב-1917 והובילה אותנו עד הלום. הקונספציה שקרסה ב-1881 הייתה האמנציפציה, רעיון שילוב היהודים בארצות מוצאם. קריסתה לוותה בהרבה סימנים מקדימים, אך התודעה אז, כתמיד, מתעוררת במאוחר לסימנים מוקדמים. בדומה לכך הקונספציה שקורסת כעת היא קונספציית הגבולות הבטוחים, שהועלתה על נס ב-1882 בעקבות פרעות "סופות בנגב" בדרום האימפריה הרוסית. תפיסה זו התבססה כפרוגרמה בעלת היתכנות פוליטית ב-1917 בעקבות הצהרת בלפור, וב-1948 בהכרת עצרת האומות המאוחדות במדינת ישראל ובתוכנית החלוקה. גם לקריסת קונספציה זו קדמו הרבה מאוד סימנים.

קריסת קונספציית האמנציפציה מתועדת היטב בכתביו האוטוביוגרפיים של משה לייב ליליינבלום, מאבות הציונות המעשית. נכון למארס 1881, חודשיים בלבד לפני אירועי סופות בנגב וחרף כל הסימנים המקדימים, כבן לעידן הצאר אלכסנדר השני עוד היה ליליינבלום משוכנע בהיתכנות שילוב היהודים בארצות מוצאם, וסירב להאמין בשמועות על הפרעות המתקרבות.² באפריל הגיעו שמועות על פרעות בִּלְיִזְבֵּטְגְרָאד ובקייב, ובמאי כבר היה נצור עם משפחתו בביתו באודסה. הם ניצלים ברגע האחרון בהתערבות הצבא לאחר שהפורעים כבר עמדו על סף ביתם. בחודשים הבאים דיווח ליליינבלום על תנועה ערה בקרב יהודים המבקשים להגר מאזורי הפרעות, בעיקר לאמריקה. הוא עצמו עודנו מוכה, חבול ובמבוכה, שרוי במושגים הישנים, ואינו מצליח להסביר את האירועים. אך בספטמבר הנצה בו ההבנה: הקדמה והמודרניות לא שינו ולא ישנו את המצב היהודי. רק אז הקיץ הקץ על מבוכתו. חודש לאחר מכן חש שחיי משתנים והוא התמסר כולו לרעיון, לפתרון בעיית היהודים באמצעים טריטוריאליים מעשיים.³

כשנה אחר כך ניסח ליאון פינסקר, שותפו להנהגת "חובבי ציון", בספרו **אוטואמנציפציה**, את הזיקה הבלתי ניתנת להתרה בין המצב היהודי לאנטישמיות או, כלשונו, "יודופוביה": הפתרון לבעיה היהודית הוא יצירת גבולות ברורים ומוסדרים בין יהודים לעמים, בתוך הסדר חוקתי בין-לאומי. לדבריו: "עוד ימים הרבה יצטרך העולם לחכות לביאתו של השלום הנצחי, ועד שיבוא, אפשר להם ליחסי האומות זו לזו להיות נקבעים והולכים באופן מספיק פחות או יותר על פי הסכמה מצומצמת בגבולים ידועים, הסכמה הנשענת על משפט העמים, על

1 יהודה ליב פינסקר, **אוטואמנציפציה: קול קורא אל בני-עמו, מאת יהודי רוסי**, תרגום אחד העם (ירושלים: הועד של החברה לשוב ארץ-ישראל באודסה, תרפ"א).

2 משה לייב ליליינבלום, **כתבים אוטוביוגרפיים**, ההדיר שלמה בריימן (ירושלים: מוסד ביאליק, 1970), 188.

3 שם, 198.

ספרי ברית. "הגבולות הידועים" הם פתרון לחוסר הגבול שבמצב היהודי הגלותי. אותו קיום יהודי ערטילאי, רוח בלא גוף והיעדר גבולות ברורים, הוא הבסיס למחלת היודופוביה, שלפי פינסקר אינה אלא פחדם העתיק של העמים מפני היהודים, שהתגלגל באנטישמיות, בהתפרצויות קבועות ומחזוריות של הרצון לאינם. "בדבר הזה - הנראה כקל ערך - שאין היהודים נחשבים בעיני העמים כאומה לעצמה, נמצא במדה ידועה סוד מצבם המיוחד וצרתם בלי גבול." היודופוביה אף יוצרת פקעת שבה "אחוזים ודבוקים יחדיו, הולכים הם עם היהודים ושנאת היהודים בדרך ההיסטוריא זה מאות בשנים. כעם היהודים, זה הנודד הנצחי, כך שנאת היהודים נראית כאילו אין למות שליטה בה." ואם כן, "כדי שלא נהיה אנוסים לנוד מגולה לגולה, צריך שתהיה לנו ארץ-מקלט רחבה ופורה, מקום-כנוס מיוחד לנו."⁵

מכאן ואילך ניצבת במרכז השיח הציוני שאלת היודופוביה, או האנטישמיות, ופתרונה באמצעות הפרדה ויצירת גבול, והיא תוסיף ותלווה את התנועה עד השואה וכמובן לאחריה. היא אף עומדת בלב ליבה של התרבות הישראלית, של הנרטיב שביסודה ושל טקסי הזיכרון והקוממיות.

ההגדרה העצמית היהודית - הבסיס לפרויקט הלאומי ולתנועה הציונית - נשענת אפוא על פריצת הגבול ופריעתו, ששיאו הממשי והסמלי כאחד בפוגרום וברצח המוני. האנטישמיות קושרת בין היהודים לעמים בקשר שאינו ניתן להתרה, שבו כל אחד חש את השני כמי שפרץ לגבולו. בקרב העמים זהו פחד אירציונלי, פתולוגי (לפי פינסקר), המוביל לפרעות ביהודים במחזוריות קבועה שצולחת תקופות ועידנים היסטוריים; ובקרב היהודים זה הפחד הקמאי של פריצת גוף הקהילה, והפריעה בגופם של פרטיה.

מנקודת מבט זו, אירועי ה-7 באוקטובר, והמציאות הגאופוליטית שנחשפה בעקבותיהם, הציפו שאלה חדשה: עד כמה משמעותיים ואפקטיביים הם גבולות לאומיים, במציאות ישראלית של היעדר גבולות קבועים, ובעידן שבו פרעות נערכות על ידי ארגוני טרור צבאי שאינם נענים לגבולות פוליטיים, או על ידי המון משולהב, כמו באירועי הערים המעורבות.

במציאות העכשווית היעדר הגבולות אינו ניכר רק בארעיותם של הגבולות החיצוניים, אלא גם ובעיקר בארעיותם של גבולות פנימיים, באופן המזכיר לנו עידנים של מהפכות עממיות. למשל: האירוע - הסמלי אומנם בשלב זה - של פריצת גבעת הקפיטול בעידודו של טראמפ, מנהיג אוטוריטרי המאיים על המוסדות הדמוקרטיים בארצו. מדינות אוטוריטריות נענות לתסיסה עממית באמצעות דיכוי אכזרי: כך אירע באביב הערבי, כך מתרחש באיראן וכך גם בסין, ואילו דמוקרטיות נבלמות באמצעות חוקות ושיח זכויות גלובלי, ובכך הן חשופות לכרסום מתמשך ביציבות המרקם האזרחי שלהן.

4 יהודה ליב פינסקר, **אוטואמנציפציה**. <https://benyehuda.org/read/1965>.

הציונות והטרור

התנועה הציונית מראשיתה נוצרה בזיקה הדוקה להתהוותו של הטרור המודרני, שהתפתח באמצעות ארבעה שלבים, או גלים: הגל הראשון, המייסד, התחולל בין השנים 1879 לשנות העשרים של המאה ה־20. מקורו בטרור האישי של האנרכיזם הרוסי, ואחד משיאיו בהתנקשות בחייו של הצאר אלכסנדר השני במארס 1881 על ידי מהפכן מתנועת נרודניה ווליה ("רצון העם") – אירוע שתמרץ, כחודשיים אחר כך, את פרעות סופות בנגב ביהודי רוסיה; הגל השני, הטרור האנטי־קולוניאלי, שהחל ב־1919 ונמשך עד שנות השישים עם עזיבת הצרפתים את אלג'יריה. בהקשר היהודי גל זה התבטא בפעולות האצ"ל והלח"י כנגד המנדט הבריטי; הגל השלישי, תנועות הטרור של השמאל החדש, החל בשנות השישים ועד שנות התשעים. גל זה הוציא מקרבו קבוצות דוגמת הבריגדות האדומות באיטליה, וגם תנועת הפתח הפלסטינית, למרות היותה תנועת שחרור לאומי, משתתפת בו, צמחה על ברכיו ואף נעזרת בו; הגל הרביעי, גל הטרור הדתי הפונדמנטליסטי, החל בסוף שנות השבעים ונמשך עד ימינו. לדברי חוקר הטרור דיוויד רפפורט, כמו המושג "טרור" עצמו, כך כל שלושת הגלים הם תוצר של מושג החירות שנוסח במסגרת המהפכה הצרפתית, ואילו הגל הרביעי נלחם במובהק כנגדו.⁶

כל גל טרור צומח על ברכי הגל שקדם לו ולומד מהצלחותיו וכישלונותיו. כמו כן, כל גל טרור הוביל לשינויים פוליטיים וגאו־פוליטיים מרחיקי לכת בזירות מקומיות ואזוריות ובזירה העולמית. בראש ובראשונה, פיגועי מגדלי התאומים הובילו למיטוט שלטונו של סדאם חוסיין בעיראק. ובהיעדר עיראק כישות פוליטית גדולה ויציבה המשיקה לאיראן, ומקיימת עימה גבול מדיני ברור, ניתן תמריץ להתפשטות השיעית ולהתערערות הדרגתית של מדינות המנדט לשעבר, תוצרי שרטוטי הגבולות המלאכותיים שיצרו המעצמות לאחר מלחמת העולם הראשונה: תחילה עיראק וסוריה (לבנון התערערה הרבה קודם לכן), והיום עומדות בסכנה ירדן ואף ישראל.

הקשר המהותי, הכמעט אימננטי, של התנועה הציונית לכל גלי הטרור ברור לעין: גל הטרור הראשון הוביל ברצף האירועים לקריסת קונספציית האמנציפציה בקרב יהדות רוסיה, ולעליית תנועת חובבי ציון. אלכסנדר השני דגל בקונספציית שילוב יהודי רוסיה, ורציחתו היא חלק מהסימפטומים שהביאו לקריסתה ולעליית הלאומיות היהודית; גל זה כרוך אפוא בבניית התשתית התאורטית והמעשית הראשונה לציונות; בגל הטרור השני, האנטי־קולוניאלי, השתלבו תנועות ההתנגדות היהודיות בארץ ישראל, האצ"ל והלח"י, ולנוכח המאבק הפנים־יהודי בתוך התנועה הציונית על אודות הדרך לסילוק הבריטים והקמת המדינה – דיפלומטיה או טרור; הגל השלישי נכרך בהקמת תנועת הפתח ובהתנגדות הטרוריסטית למפעל הציוני בשלבי התבססותו הכלכליים והצבאיים; גל הטרור הרביעי כרוך בהתנגדות הג'יהאדיסטית להסדרה מדינית בנוסח הסכמי אוסלו; ואילו הטרור בשלב הנוכחי, הגלובלי, הוא כבר משל ארגוני טרור צבאיים לצד טרור יחידים הנמצא בעלייה מתמדת, ואלה מערעים את מושג הגבולות הלאומיים והבין־לאומיים. הגל הראשון הוליד את התנועה הציונית, ואילו הגל האחרון מאיים לאיינה.

⁶ David Rapoport, *Waves of Global Terrorism: From 1879 to the Present* (New York: Columbia University Press, 2022)

למעשה, בשלב הנוכחי של הטרור העולמי, חוברות מגמות גאופוליטיות וטרוריסטיות אלה לאלה, למשל: המאבק על דומיננטיות עולמית בין הציר הסיני לציר האמריקני חובר לאינטרסים טרוריסטיים המכוונים להקרה של מדינות המערב מבפנים, לייתור קונספט הגבולות הפוליטיים הבין-לאומיים לנוכח תסס וחוסר יציבות משטרית פנימית, ולזריעת כאוס אזרחי.

ישראל נתונה במציאות האזורית כמדינה ללא גבולות סופיים, ובפוטנציאל עם קווי גבול פרוצים מצפון, מדרום וממזרח שמאחוריהם צבאות טרוריסטיים הנעזרים באג'נדה נאו-אנטישמית ומגובים במערכי כוח אזוריים וגלובליים. מציאות זו מציבה את השאלה: האם הציונות אכן פתרה את "הבעיה היהודית" או רק הוליכה אותה לשלב חדש, לא פחות סבוך מקודמו? דומה שבעיה זו, שהרצל בספרו **מדינת היהודים** הגדיר כבעיה שפתרונה שייך לתחום הבעיות העולמיות, ניצבת שוב וביתר שאת כבעיה עולמית; כזו שלא זו בלבד שלא באה על פתרונה עם ייסוד מדינת ישראל, אלא נעשתה בין-לאומית ומקיפה יותר בהיותה ניצבת בפתחו של סכסוך גבולות, דתות ותרבויות מקומי, המשיק למלחמה כלל אזורית ועולמית. הסבך ההיסטורי שבמרכזו ניצבת הארץ הקדושה לכמה דתות, והסכסוך הבלתי נגמר בין יושביה היהודים והפלסטינים, נדמה כחזרה גורלית על דפוס המאבק ההיסטורי על הבכורה הדתית, שבמרכזו ניצבה שאלת הריבונות על הארץ. "הציווי", קבע אוסאמה בן לאדן, "להרוג את האמריקנים ובני בריתם - אזרחים וצבא - הוא חובה אישית של כל מוסלמי", וכן חובה "לשחרר את מסגד אל-אקצא ואת המסגד הקדוש [במכה] מאחיזתם."⁷ בעל כורחם אז, ובעיניים פקוחות כיום, היהודים לוקחים חלק מרכזי במאבק היסטורי זה. ואם כן, "הבעיה היהודית" איננה רק בעיה לאומית חילונית, כפי שסברו דור מייסדי הציונות, אלא הייתה ונותרה בעיה דתית.

משבר קונספציית הגבולות הפנימיים

בערך באותו הזמן שבו נוסח הפתרון לבעיה היהודית במונחים של טריטוריה וגבולות, פעלה התנועה הציונית לפתרון של בעיה נוספת, שראשיתה עם כיבוש מלכות פולין, חלוקתה בין אוסטריה, פרוסיה ורוסיה, וראשית ההשכלה העברית: בעיית "הדרך" אל הלאומיות והטריטוריה, כלומר המלחמה על הזהות, או מה שמכונה היום השטע החילוני-דתית.

גם בהקשר זה אפשר להציב את כתביו המוקדמים של ליליינבלום כסמן דרך למגמה שקנתה לה אחיזה בתולדות הציונות ובמדינת ישראל - הסטטוס קוו והדמוקרטיה ההסדרית. ליליינבלום ביטא הלך רוח זה באופן חד-משמעי בכמה מאמרים, בראש ובראשונה כבר במאמרו הקצר והמכונן "אין מערבין שאלה בשאלה" (1882), שראה אור ב**המליץ** בראשית ימיה של תנועת חובבי ציון. לדבריו:

ידעו ויבינו החרדים, כי אתם אנחנו בצרה, כל העצות והתחבולות המתחדשות להביא ישע לעמנו יוצאות מלב המשכילים והאפיקורסים, כי אחים היינו ואחים נהיה לעולמי עד. ילך איש-איש בדרכו בעיני הבית, ואחדותנו הלאומית לא תופר. כן עלי להגיד לאחינו המשכילים והאפיקורסים, כי יזהרו לבלי יחלקו את ישראל לשתי מחנות, היינו, שלא יגרמו שלא יאכלו אלה אצל אלה ושלא יתחתנו

7 Shaykh Usamah Bin-Muhammad Bin-Ladin, "Declaration of the World Islamic Front for Jihad Against the Jews and the Crusaders," 23 February 1998: <https://irp.fas.org/world/para/docs/980223-fatwa.htm> לפתווה במקור הערבי ראו: <https://irp.fas.org/world/para/docs/980223-fatwa-orig.htm>

זה בזה על ידי אכילת מאכלות אסורות וביטול טבילה, ואין ספק כי גם אחינו החרדים יעברו אז על מדותיהם בנוגע לאחיהם והיה שלום על ישראל לעת כזאת, ומה שיעשה הזמן לא יעשה השכל.⁸

במענה למאמרו של יהודה ליב גורדון ("גאולתנו ופדות נפשנו"), שתבע תיקונים מידיים בדת כתנאי להתבססות התנועה הלאומית, ציין ליליינבלום שכל ישראל הם בני הלאום היהודי, בלי קשר לזהותם או למידת פעילותם לקידום הרעיון הלאומי. לפי הכלל "ישראל אף על פי שחטא, ישראל הוא" אין להוציא מכלל זה שום קבוצה או יחיד. לגבי אופייה של התנועה הלאומית, קבע ליליינבלום שהזמן עצמו יוכיח מי מהפלגים בתנועה הלאומית ידו תהיה על העליונה – החופשיים, החרדים או הווריאציות הזהותיות שיצמחו מתוכם; זאת בדומה למה שקרה במאבקי זהויות אחרים בהיסטוריה היהודית, כגון בין הפרושים לצדוקים, או בין הרבנים לקראים. ליליינבלום חזר על עמדתו זו כמעט 20 שנה אחר כך, ואף ביתר חריפות, בשעה שהתווכח גם עם מצדדי תוכנית הקולטורה בתנועה הציונית וגם עם החרדים מתנגדי הציונות. לשיטתו, התנועה הציונית אינה אלא פלטפורמה הנוגעת בזהות הליבה הלאומית (לדעתו) של כל אחד מן הפלגים; באמצעותה יבטא כל פלג את עצמו ואת מאווייו, ורק ימים יגידו מה תהיה התוצאה.⁹ אף שאין מדובר במסמך מחייב, הנימוקים שביסוד עמדה זו עמדו, ועומדים עדיין, בלב ליבה של הפוליטיקה ההסדרית הנהוגה בישראל.

המתקפות על הסטטוס קוו מלוות, באופן טבעי, את הפוליטיקה הישראלית לאורך עשורים רבים. המסמך, שיש הגורסים שהוא המקור לסטטוס קוו, הוא מכתבו של בן-גוריון משנת 1947 ערב תוכנית החלוקה לנציגי הפלגים הדתיים, בראש ובראשונה לאגודת ישראל. המסמך, המכיל ארבע נקודות, עמום בכוונה תחילה כמעט בכל ארבע סוגיות הליבה: שבת, כשרות, אישות ועצמאות החינוך הדתי. ואולם עמימותו של המסמך היא זו המאפשרת את התנודות השונות בסטטוס קוו, שמתחוללות בהתאמה עם התזוזה במוקדי הכוח הפוליטיים, ושאלת מיקומן של המפלגות הדתיות בכל קואליציה. אם נכונה הנחתו של ליליינבלום שהזמן יעניק תשובה לשאלות הליבה של הזהות היהודית, במיצועה של התנועה הציונית, הרי הפוליטיקה ההסדרית והדמוקרטיה הפרלמנטרית הן המדיום שאמור להוסיף ולקיים מוביליות זו גם בתנאי של מדינה יהודית ריבונית, עד שתושג מאליה הכרעה היסטורית. אולם אירועי 2023 הראו שלמוביליות כזו גבולות ברורים, ששיטת ההכרעה הפרלמנטרית אינה מספקת פתרון לסכסוכי הליבה של החברה הישראלית, אלא השהיה בלבד, וכי כל ערעור של "ההסדר" עלול לפרק את החברה.

לצד עקרונות הסטטוס קוו, המנוסחים בבירור במאמריו המוקדמים של ליליינבלום, יש לציין את הדיפוזיה, בהקשר הציוני, בין הדת והלאומיות. בשלבים המכריעים של הגיבוש הפוליטי של הלאום בסוף המאה ה-19 הגו מנסחים מובילים של הציונות, שונים מאוד באופיים ובדרכם, מליליינבלום ועד אחד העם, מטעמים פוליטיים ואידאולוגיים, את השיתוף ההיסטורי שבין הדת והלאומיות. לפי גישות אלה, הלאומיות אינה אלא צורה מזוקקת של הדת. שהרי אם לא כן מעולם לא התקיים לאום יהודי בהיסטוריה, וממילא בסיס הלגיטימיות שלו רעוע.

8 משה ליב ליליינבלום, "אין מערבין שאלה בשאלה", בתוך **כל כתבי משה ליב ליליינבלום** (קרקא: דפוס יוסף פישר, תרע"ב). <https://benyehuda.org/read/3973>

9 "סמל הקנאה והמשטמה" [תרנ"ט]; "מקדש ואבן נגף לבתי ישראל" [תר"ס]. בתוך **כל כתבי משה ליב ליליינבלום**, ד (אודיסה: דפוס נ"י היילפרין, תרע"ג) 260–266; 275–282. כפי הנראה ליליינבלום עצמו סבר – בנקודה זו בדומה למתנגדו הנדול אחד העם – שהזמן יחולל את התמורה מן החרדים והלאה, לכיוון של זהות יהודית חילונית ("מלאה", קרי נושאת מטעני תרבות יהודית). ספק אם הוא חזה שכעבור למעלה מ־140 שנה מכתובת הדברים, החברה הדתית בישראל תהיה גורם כה דומיננטי הן במונחים מספריים הן במונחי השפעה, ושכוחה ימצא בעלייה מתמדת.

שני מבנים רעיוניים אלה: הפרגמטי וההיסטורי - קרי הצורך בהסכמה רחבה בין דתיים לחילונים, וההישענות על הדת בהגדרת רכיבי הלאומיות - עיצבו את הזירה הציבורית היהודית וזרמו אל תוך המרחב הציבורי במדינת ישראל. הם ייצגו את יצירתם של גבולות פנימיים, ברורים ומאוזנים, בין צרכים של קבוצות שונות, מבלי שיהיה צורך בשום שלב להכריע מה טיבה, אופייה או יעדיה ההיסטוריים הסופיים של התנועה הציונית. חוסר ההכרעה יצר מצב שבו אין הגדרה ברורה ומוסכמת לשאלה מהי הציונות. ההגדרה המקובלת על הכול הצטמצמה למכנה המשותף הצר ביותר: הציונות היא מקלט לעם היהודי כנגד אנטישמיות והשמדה, ובסיס לפריחתן של מגוון קבוצות שונות ומנוגדות, המשמרות ביניהן גבולות פנימיים שמקבלים ביטוי מובנה במרחב ציבורי דמוקרטי ויהודי. אפשר לראות אפוא, שהגבולות הפנימיים הם נגזרת של הביטחון בגבולות החיצוניים, וההפך: וכשהאחד קורס, גם השני קורס.

זוהי זווית נוספת להתבונן באירועי 2023: תחילה קרסו הגבולות הפנימיים ולאחר מכן קרסו הגבולות החיצוניים. בטווח הקצר, קריסת הגבולות החיצוניים הובילה לליכוד השורות מבית. עם זאת, יש להניח שמה שהיה הוא שיהיה ובטווח הארוך, בהיעדר הנהגה אחראית עם מודעות לבעיות היסוד של הציונות, קריסה זו תוביל לערעור נוסף בגבולות הפנימיים; וְלְהַמְשֵׁךְ, אולי אף עד כדי החרפה אסונית, של מאבק הזהויות בישראל.

הדיפוזיה בין הדת, הלאומיות ופוליטיקת הזהויות

משברי 2023 הולוכו כאמור את הציונות אל נקודות המוצא שלה: שאלת הגבולות מבית ומחוץ. במקביל, המגמות הפוליטיות והאלקטורליות בישראל מונחות היטב על מגמות עולמיות, ובעיקר על פריחתה של הלאומיות החדשה.¹⁰ בניגוד ללאומיות הקלאסית, שהונהגה על ידי אליטות חילוניות, הלאומיות החדשה היא תנועה חברתית פופוליסטית הנשענת על מגמותיו של הימין הקיצוני, או על מגמות דתיות ואוונגליסטיות, והיא ניצבת בקוטב המנוגד לפוליטיקת הזהויות הפרוגרסיבית. לעומת זאת, בישראל הלאומיות החדשה משתמשת שימוש חלקי בפוליטיקת זהויות שאותה היא רותמת לצרכיה.

התשתית הפוליטית בישראל, והחלוקה בין "ימין" ל"שמאל", מונחת מזה כיוכל שנים על השסע האתני בין אשכנזים למזרחים. ראשיתה בהיררכיות האתניות שבלב הפרויקט הציוני, והנצחתה במפעלו של מנחם בגין בגיבוש התשתיות החברתיות של הליכוד. על בסיס ההישג ההיסטורי של בגין וחבריו בגיבוש הליכוד כתנועה אקלקטית, המונחת על מגמות שונות וסותרות (דוגמת התעשיינים הליברלים מצד אחד ואנשי עירות הפיתוח מצד שני), ועל בסיס עידן הפרטת המדינה, הטלוויזיה הרב-ערוצית והרשתות החברתיות, רתם נתניהו את פוליטיקת הזהויות בישראל למגמה הפופוליסטית והולוכה לזרועות הימין הקיצוני.

מנקודת המבט של השסע החילוני-דתי, כנגד התפיסה הציונית הקלאסית של הסטטוס קוו כנשען על גבולות מוסכמים, ביקש בגין ליצור מגמה דיפוזית המלכדת את הדת ולאומיות. הוא עשה כן כבר בשנות השישים באמצעות הצהרות הקובעות כי "כלפי יהודי אין, לא הייתה ולעולמים לא תהיה הפרדה בין הלאום

Maureen A. Eger and Sarah Valdez, "Neo-Nationalism in Western Europe," *European Sociological Review* 31, 10, no. 1 (2015): 115-130.

ובין הדת.¹¹ באופן זה הודיע בגין לשומעיו שעבורו הסטטוס קוו בענייני דת ומדינה אינו בגדר פשרה, כמו אצל מפא"י לדורותיה, אלא הכרה עמוקה בזהות ההיסטורית שבין הלאומיות והדת בישראל. כך ביסס בגין את הליכוד כמפלגה אינקלוסיבית, המכלילה בתוכה קהלים שונים, דתיים כחילוניים, והמייצרת חזון לאומי אלטרנטיבי לזה של מפא"י. כל אלו הביטחו לבגין את תמיכת הדתיים מבית ומחוץ, גורם שהתגלה בעל חשיבות קריטית כשהוביל ב־77' לשבירת "הברית ההיסטורית" בין מפד"ל למפא"י והעלה את הליכוד לשלטון. גורם זה התגלה כבעל חשיבות מכרעת גם ב"נאום השפנים" (1990) של הרב שך, ובהכרעתו נגד הצטרפותה של ש"ס לממשלה בראשות מפלגת העבודה ("התרגיל המסריח"), מה שהוביל להקמת ממשלת שמיר השנייה.

מנקודת המבט של הפנמת המאבק המזרחי בישראל לתוך האידאולוגיה של חירות, בגין העניק ביטוי לתפיסתו המכילה כבר בנאומו בכנסת ב־8 בדצמבר 1964, כחצי שנה בלבד לפני המיזוג עם המפלגה הליברלית ויצירת גח"ל. בזהירות, אבל בדברים מפורשים, רמז בגין למפתח החלוקה שבו אוזנת מפא"י לדורותיה כמפתח אתני אשכנזי מתנשא, הנמשך עוד מההתנשאות האירופוצנטרית של ראשוני הציונות: "אין זאת הפעם הראשונה שיש תופעת התנשאות בישראל כלפי יהודי מזרח, אלא שהמושג פושט צורה ולובש צורה. היו ימים בהם היה קיים המושג־בלעז של יהודי מזרחי 'אוסטיודע'."¹² לדבריו מפא"י האשכנזית היא שיצרה את השסע העדתי, ופתרון בעיה זו יבוא אך ורק על ידי ייצוג שוויוני של בני עדות המזרח בכל מוסדות המדינה.

את דבריו באותו הנאום חתם בגין במרטירולוגיה האופיינית של תנועת החרות בראשותו, בצינו את החלוקה העדתית השווה בקרב "12 הרוגי המלכות" של המחתרת: "כך, בשם העם כולנו ולמענו, אלה הקרויים אשכנזים וספרדים ואלה הקרויים בשמות מוצא אחרים [...] לחמו, הוטלו לתאי המוות [...] הלכו לגרדום בשירה [...] אם בני ישראל כך יכולים ללחום וכך יכולים אף למות, הרי ודאי שכך הם יכולים לחיות." המרטירולוגיה של בגין, המכלילה את כל הקבוצות העדתיות היהודיות תחת האתוס הביטחוני הכללי־ישראלי, שבה ועלתה 17 שנים מאוחר יותר בבחירות 1981, בתגובה לנאום הצ'חצ'חים המפורסם של דודו טופז, והיא מלווה עד היום בווריאציות שונות את הרטוריקה של הליכוד. לפי הליכוד לדורותיו האתוס הביטחוני והמרטירולוגיה הצבאית הם האתר שבו מתבטא השוויון האמיתי, שאינו מבחין בין דם לדם בקרב הנופלים – "אחים, לוחמים, יהודים." קדושת הלאום, הנשען על ברית הדם – מוטיב מרכזי בתנועות לאומיות רבות – נוצקה כאן אל תוך השסע העדתי, וקיבלה את אחד מביטוייה העזים בהיסטוריה הציונית לדורותיה.

לשיח הלאומי והעדתי שיצר בגין בעשור וחצי שקדם למהפך יש לצרף גם ההתחדשות בארגון החברתי של חירות ובגיוסם של קהלים חדשים. כפי שהראה עמירם גונן, אחיזתו של הליכוד החלה באמצע שנות השישים בכמה שכונות ותיקות בערים הגדולות: שכונת התקווה בתל אביב, ואדי סאליב בחיפה ונחלאות בירושלים; היא התקדמה בראשית שנות השבעים לשיכונים של הערים הוותיקות ולעיירות העולים, והגיעה, בעיכוב, רק בשנת המהפך לעיירות הפיתוח – שם החדירה הייתה קשה יותר כי התעסוקה והשירותים סופקו על ידי גופים המקורבים למפלגת העבודה.¹³ במסמך לחקר מדיניות של המכון הישראלי לדמוקרטיה, הראו אורי כהן ונסים ליאון שאחד התנאים החשובים למהפך '77 היה רפורמה ארגונית שהונהגה על ידי יצחק שמיר בעשור

11 מנאומו בכנסת מיום 27 בינואר, 1965. לנאום המלא ראו: <https://www.daat.ac.il/daat/ezrachut/begin/neum24-2.htm>.

12 לנאום המלא ראו: <https://www.daat.ac.il/daat/ezrachut/begin/neum23-2.htm>.

13 עמירם גונן, "בחינה גיאוגרפית של התחרות האלקטורלית בין המערך והליכוד בערים היהודיות בישראל, 1965–1981", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 19–20 (1982): 63–87.

שקדם למהפך, שהתמקדה בקהלי היעד שברשויות המקומיות, ויצרה אווירה של תחרות וחלון הזדמנויות מצד עסקנים מקומיים שרצו להתברג במרכז הליכוד ומעבר לו. בעשורים שלאחר המהפך אווירה זו השתלבה בהדרגה עם המנגנון העולה של השוק הליברלי והנאו-ליברלי, המיוסד על דימוי של "שוויון הזדמנויות"¹⁴. זהו הסבר נוסף לפרדוקס המאפשר שמפלגה עם מדיניות נאו-ליברלית קיצונית מוסיפה להתרשת בתוך בני עדות המזרח, ביניהם החיים בשכבות חברתיות שבהן פגיעתה קשה.

הליכוד של עידן בגין ולאחריו מייצג את הטרנספורמציה של הציונות: מתנועה אירופוצנטרית, סוציאליסטית (לפחות במוצהר) וחילונית, לכדי תנועה אתנוצנטרית, רב-עדתית, קפיטליסטית ומסורתית. בגין לא ייסד כמובן את המסד האתנוצנטרי של הציונות, שיצרו כבר אבות הציונות, אלא תבע במפגיע - לפחות בתאוריה - להכליל במרכז את הפריפריות הגאוגרפיות, התרבותיות והדתיות של הלאומיות היהודית. במסגרת הברית שכרת הליכוד בעידן בגין ולאחריו - בין ימין רוויזיוניסטי, ליברליזם כלכלי, דת, מסורתיות ועדתיות - התהווה תחליף למרכז הסוציאליסטי האליטיסטי של מפא"י ההיסטורית, שהפך בשנות השבעים ריק מתוכן. המרכז והאליטות הישנות הצטיירו כאשכנזיות, מנותקות ואנטי-מסורתיות; ניגוד מובהק לימין הלאומי המכליל והשוויוני. במקביל, עיצב הליכוד אליטה שלטונית חדשה בישראל.

המגמה הדיפוזית של בגין, ששילבה לאום, דת ופוליטיקת זהויות, הייתה מבוססת על הפילוג ההיסטורי המובנה בין חרות ובין מפא"י האשכנזית וה"מתנשאת", שאותה בגין תיעב בכל ישותו. בכך נוצרו זרעי הפילוג שעתידי להתמיד בחברה הישראלית עד למשברים הנוכחיים. תחת ימין ושמאל המחויבים לתחרות בנושאי מדיניות, צמחו בישראל ימין ושמאל שהלכו ונשלטו על ידי פוליטיקת זהויות, שאספה אליה את שני השטעים התשתיתיים של החברה בישראל: השטע הדתי-חילוני והשטע העדתי. אלו נותבו כאמור על ידי גוש נתניהו לכדי יצירת נאו-לאומיות יהודית פופוליסטית. שיאו של האירוע בשנת 2018 שבה חוקק חוק הלאום כתוספת למגילת העצמאות. כבר בשלב זה חלה התנגשות חזיתית בין הימין הפופוליסטי והלאומיות החדשה ובין הציבור שאחז בערכי הלאומיות האליטיסטית הישנה, כקדימון לאירועי 2023.

דעת הקהל בישראל התלקחה ב-2023 בזיקה לשלושה מאפיינים: המאבק הישן על הסטטוס קוו והפוליטיקה ההסדרית מצד אחד; המאבק החדש בין נאו-לאומיות פופוליסטית ללאומיות הישראלית הישנה מצד שני; והתנגשות אליטות מצד שלישי. שלושת המאפיינים האלה עיצבו את דעת הקהל באמצעות שני גושים ניצים, שהביאו לידי ביטוי את השטעים הישראליים המקוריים: "דמוקרטיה" מול "יהודית", "חילונית" מול "דתית" ו"מזרחים" מול "אשכנזים". מעל התלקחות הזירות האלו ניצבו האליטות הדומיננטיות בישראל והן היטו את דעת הקהל לצורכיהן.

14 אורי כהן ונסים לאון, **מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011). https://www.idi.org.il/media/3488/pp_88.pdf

משבר האליטות

המשבר הפוליטי שקדם לאירועי ה-7 באוקטובר גרף לתוכו את כל שדרות החברה. המשבר נשא אופי חברתי-זהותי ומוסדי, ושלל השחקנים והאינטרסים שהשתתפו בו התארגנו בשני מחנות: מצדדי המהפכה המשפטית, ומתנגדיה. נרטיבים שונים נשמעו חדשות לבקרים על יסודות המשבר, במסגרות פובליציסטיות, בטורי דעה, בתוכניות אירוח ובסדרות טלוויזיה. השיח הציבורי עסק בהתפצלות השבטים מאז רצח רבין, במקורות החילוניות, בבעיה הדמוגרפית, וכלל לעיתים נבואות זעם וייאוש על "חורבן בית שלישי" והפיכתה של ישראל לתאוקרטיה.

במקביל, ובמהירות מסחררת, הלכו והופיעו לפנינו המוקדים השולטים בשדות הכוח במדינה, לאחר שהיו נסתרים מתחת למבנים המוסדיים שלה, וישראל מודל 2023 התגלתה במלואה. ומה שנגלה לעינינו הן אצולות של בעלי אינטרסים הנאבקים על כוח, שליטה והגמוניה, ולצידם המונים מלאי חרדה הפועלים מתוך תוכנית הפעלה של זהות מאוימת הנעה על מסלול ההתנגשות. כלומר, הצלחת המאבק והעוצמות שנלוו לו הונעו על ידי התנגשות אליטות בישראל.

הדיון בשאלה עד כמה דמוקרטיה ליברלית מבטאות את רצון העם, או לחלופין כסות לאינטרסים של אליטות, הוא ארוך וממושך, לפחות מאז שנת 1911, שבה ראה אור ספרו של רוברט מיכלס, מייסד התאוריה המודרנית של שליטת האליטות.¹⁵ בשנות החמישים של המאה ה-20 קיבלה שאלה זו חיזוק ניכר עם הופעת ספרו של צ'ארלס רייט מילס – **אליטת הכוח**,¹⁶ שבחן את האליטות השולטות בחברה האמריקנית. מחקר שפורסם לאחרונה (2014) על בסיס מודל סטטיסטי חדש, בחן נתונים הלקוחים מ-1,779 סוגיות של מדיניות המושפעות מנטיית אלקטורליות ומקבוצות לחץ שונות.¹⁷ המחקר הראה שהדמוקרטיה האמריקנית מנוהלת בעיקר על ידי אינטרסים של האליטה הכלכלית, או על ידי פלורליזם מוטה (Biased Pluralism), כלומר: על ידי דעת קהל המוטה לצורכיהן של קבוצות כוח בלתי נבחרות. כך גם ישראל נשלטה למן הקמתה בידי מספר מצומצם של אליטות וקבוצות לחץ, ושיווי המשקל ביניהן נתון היה לשינויים.¹⁸ ייחודו של מאבק 2023 על המהפכה המשפטית היה בכך שבמסגרתו לוכדו, באופן חסר תקדים, מאבקי הכוח של האליטות הישראליות עם מאבקי הזהות הסקטוריאליים המלווים את התנועה הציונית ואת מדינת ישראל מיום היווסדן.

ישראל של עידן נתניהו התבססה כדמוקרטיה אוליגרכית – ששולדתה מורכבת ממספר אליטות שמתקיימות במקביל ושתומכות זו בזו: אליטה פוליטית ואליטה כלכלית, ששלטון נתניהו ומדיניותו הכלכלית הפכו את ישראל כר פורה לשגשוגן, ואליטה צבאית. עד למשבר 2023 נתניהו הורגל לקבל מהאליטה הכלכלית רוח גבית למרבית מהלכיו. לצידן מתקיימות אליטות נוספות, שחלקן עודנו שרידים לאריסטוקרטיות ישראליות ישנות: אליטה משפטית, אליטה אקדמית (הכוללת מדענים, רופאים ואנשי רוח וחברה), אליטה תרבותית ואליטה תקשורתית.

Robert Michels, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy* (Kitchener, Ontario: 15 Batoche Books, 2011).

16 Charles W. Mills, *The Power Elite* (New York: Oxford University Press, 1956).

17 Martin Gilens and Benjamin I. Page, "Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens," *Perspectives on Politics* 12, no. 3 (2014): 564–581.

18 אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג, עורכים, **אליטות חדשות בישראל** (ירושלים: מוסד ביאליק, 2007); שגיא אלבז וניוה גולן-נדר, **אליטות אסטרטגיות בישראל: חלוקת הכוח בחברה הישראלית**, בעריכת בני מזרחי (ירושלים: כרמל, 2018).

כל האליטות נתונות בקשרי גומלין, ויונקות משאבים מן הסקטור הציבורי (משפט, צבא, אקדמיה) או הסמי-ציבורי (תרבות ותקשורת), כלומר מתקציב המדינה או מהפרטת משאביה. בישראל, כבמקומות אחרים, הסדר המשפטי מאפשר את פעילותן התקינה של האליטות השונות ואת שגשוגן ומעניק להן הכשר: בג"ץ מגבה את אצולת ההון, למשל, במאבק על קרקעות ועל זכויות (דוגמת מקרה גבעת עמל) וכן מכשיר, ברמה הלאומית והבין-לאומית, את האליטה הצבאית הנתונה לפיקוחו, כולל את המשך השליטה והסיפוח הזוחל בשטחים. במרכז יחסי הגומלין שבין האליטות במדינה ניצב הדרג הבלתי נבחר - שופטים, פקידים, כלכלנים ומשפטנים, כבסיס הכוח ששומר על חוסנה הלאומי, והבין-לאומי, של ישראל. המדינה גוזרת את הדיווידנדים של השגשוג הכלכלי והתרבותי, ומזינה באמצעותם את האוליגרכיה הפוליטית.

אירועי 2023 הציגו מאבק אליטות מובהק: האליטה הפוליטית, הכלכלית והצבאית, שבימים כתיקונם חולקות את מרבית הכוח בחברה הישראלית, נאבקו ביניהן, בעקבות האיום שנוצר על הסטטוס קוו השקט - כלומר על הגבולות הפנימיים של החברה האזרחית. השלטון הפוליטי ביקש לחזק את עצמו על ידי החלשת מערכת המשפט והאליטה המשפטית, ובדרך עורר את התנגדות שתי האליטות החזקות בישראל: הצבאית והכלכלית.

קריסת הפוליטיקה המפלגתית

האליטות הפוליטיות גופן עברו, בטווח הזמן של שני העשורים האחרונים, שינויים מפליגים. כיום הן מורכבות מפסיפס פרלמנטרי העשוי משרידיהן המדולדלים של האידאולוגיות המפלגתיות הישנות שנאבקו בעבר על דמותה של ישראל, על בסיס חלוקת הזהויות הסקטוריאליזם (חילונים ודתיים, סוציאליסטים ורוויזיוניסטים, שמאל וימין ביטחוניים), וכיום ברובן (למעט המפלגות הסקטוריאליזם המובהקות: החרדיות והערביות) הן מותגים בני החלפה.

רוב רובו של האלקטורט הישראלי הנוכחי, כשני שלישים ממנו - הליכוד, יש עתיד, המחנה הממלכתי, ישראל ביתנו - כ-74 מנדטים במונחי הייצוג בכנסת הנוכחית (הכנסת ה-25), לא נאבק על צביונה של המדינה במונחים ישנים של "ימין" מול "שמאל". עד אירועי ה-7 באוקטובר, מרבית הנציגים בכנסת קיבלו את המדינה שעיצב בנימין נתניהו, מבחינה כלכלית, צבאית, ומבחינת יחסי ישראל-פלסטינים ויחסים בין-לאומיים. המחלוקת שהתלקחה על מערכת המשפט נסבה על שימור ההגמוניה המשפטית, שקנתה לה אחיזה מאז ימי אהרן ברק. הגמוניה זו נתפסה על ידי מתנגדי הרפורמה כבלם האחרון בדרך להפיכתה של ישראל למדינה לא דמוקרטית, מדינת 90 תאוקרטית או דיקטטורית, ואילו בעיני מצדדי הרפורמה היא נתפסה כהתערבות בוטה של דרג פקידותי בלתי נבחר בהחלטות המחוקק. כלומר, כל צד ראה בצד השני כמי שמערער את הסדר האזרחי המלווה את הציונות. מצדדי בג"ץ רואים כיצד הדמוקרטיה ההסדרית בישראל נעה לקראת הכרעה דמוגרפית, ו"יהודית" גוברת על "דמוקרטית"; ואילו המתנגדים לבג"ץ טוענים שהאחרון מתערב ב"הסדר" הישראלי, ולכן הוא זה המערער על יסודות הציונות.

ברקע, כאמור, ניצבים מאבקי זהות ישנים נושנים על הסטטוס קוו, וכן המחלוקת שהובילה את ישראל למערבולות הנוכחיות: על כתבי האישום ועל דמותו של נתניהו. לכך תרמה גם "ממשלת השינוי" של בנט ולפיד, שבמרכזה ניצבה אידאולוגיה מאחדת אחת - סילוק נתניהו, לצד המשך מדיניותו במרבית החזיתות.

בכך, תיזכר ממשלת בנט-לפיד כמי שחתומה על ההכחדה הסופית של הפוליטיקה המפלגתית הישנה בישראל.

מה ששרד, נכון לערב ה-7 באוקטובר, מהפוליטיקה שעיצבה את המדינה עד שנות ה-2000, הוא סך כולל המאבק בין נתניהו שלפני כתבי האישום ונתניהו שלאחריהם. ומתחת לפני השטח, שורה של מאבקי זהות ישנים והתנגשויות הביטוס (habitus): המאבקים בין חילונים לדתיים, ומאבקים בין ייצוגים "אשכנזיים" לייצוגים "מזרחיים". מאבקי הזהות האתניים ("אשכנזים" ו"מזרחים") נוכחו ונספחו אל החלוקה המפלגתית האשלייתית, והפכו לכוח פנימי המבעבע מתחת לכסות הסטראוטיפית והפיקטיבית של "ימין" ו"שמאל". בעולם פוסט-פוליטי כזה "ימין" ו"שמאל" כאחד הוגדרו על ידי רטוריקה, בעיקר זו של נתניהו, ופחות על ידי מחלוקות פוליטיות מוצקות. וכך אישים כמו גנץ, לפיד, סער, ואפילו ליברמן עשויים היו להיות מתויגים כ"שמאל", מפלגת העבודה כ"שמאל קיצוני" ומרץ כ"אנרכיסטים", והשיח הציבורי נענה בחלקו הגדול לחלוקות מופרכות אלה.

עולם פוסט-פוליטי

הסיבה לכך שתנודות כאלה באלקטורט הישראלי ובנציגות הפרלמנטרית אפשריות, היא שאנו חיים בעידן פוסט-פוליטי, ולא רק בישראל. מושג זה, שלקוח מחזונות ליברליים אוטופיים על "קץ ההיסטוריה", שפרחו לאחר קריסת ברית המועצות בשנות התשעים של המאה הקודמת,¹⁹ מסמן כיום בעיקר את קריסת הפוליטיקה המפלגתית הישנה המורכבת מ"שמאל" ו"ימין", לטובת חתירה ליציבות פנימית ובין-לאומית. זוהי יציבות שטובה לעסקים הגלובליים ולהשקעות, אבל היא מכחידה לחלוטין את האתוס ההומניסטי ואת החתירה האנושית לשכלול האדם והחברה באמצעים פוליטיים. פוליטיקה חדשה זו אינה חותרת למאבק ולשינוי חברתי יסודי או מהפכני כבעבר, אלא לשימור המצב הקיים תוך כדי חתירה מתמדת לשגשוג כלכלי ולאיוון לאומי, אזורי ועולמי.²⁰

בעידן הפוסט-פוליטי שבו אנו חיים, מדינות המערב מתפקדות יותר כישויות תאגידיות המחויבות למאזן, ופחות כאמנות חברתיות. את המאבק האידאולוגי בין שמאל לימין על מהות החברה שהיינו רוצים לעצב

19 למשל: פרנסיס פוקוימה, **קץ ההיסטוריה והאדם האחרון**, תרגום נדיבה פלוטקין (תל אביב: אור עם, 1993).
 20 שימוש במושג "פוסט-פוליטי" כדי לבטא את מציאות זמננו, נעשה לאחרונה על ידי הדוקומנטריסט הבריטי אדם קרטיס בסרטו משנת 2016 היפר-נורמליזציה (HyperNormalisation). המושג "היפר-נורמליזציה" שאוב מספרו המעמיק של האנתרופולוג אלכסיי יורצ'ק, העוסק במציאות הרוסית בין שנות השישים לשנות השמונים. לפי יורצ'ק, בתחילת תקופה זו הייתה הבנה בדרג הפוליטי בברית המועצות שהמערכת הסובייטית אינה עובדת, אבל איש לא ראה כיצד אפשר לפתור את המצב. לכן יצרו פוליטיקאים וקובעי מדיניות מצג שווה כאילו הכול תקין, יציב ויתמיד לעולם. עם הזמן הפך מצג שווה זה לדימוי של מציאות "היפר-נורמלית" שהכול, כולל הדרג הפוליטי, משוכנעים באמיתתה ואיש אינו מערער עליה. ההיפר-נורמליזציה בברית המועצות חדרה לכל צורות הייצוג והשדר, השפה והאמנות, ויצרה תדמית קפואה, בלתי משתנה ונצחית של החיים הסובייטיים. ראו: Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until it Was No More: The Last Soviet Generation* (New York: Princeton University Press, 2005), 47-76. עוד קודם לכן תיאר מיכאיל גורבצ'וב באופן דומה את ברית המועצות של שנות השבעים והשמונים (מיכאיל גורבצ'וב, **פרסטרויקה: חשיבה חדשה לארצנו ולעולם**, תרגום אהרן אמיר, [תל אביב: מעריב, 1988], 20). קרטיס השתמש במושג שטבע יורצ'ק כדי לתאר את המציאות שהתהוותה בדמוקרטיה המפותחות החל מאמצע שנות השבעים עם ראשית העידן הנאו-ליברלי. בתקופה זו, תחת הצגה של מציאויות מורכבות שאיש לא יכול היה להתמודד עימן (כולל המציאות במזרח התיכון, והתהוותם של פיגועי ההתאבדות בלבנון בחסות סוריה של אסד), התבסס בקרב קובעי מדיניות ותאגידים תחליפי מציאות הנשענים על דימויים פשטניים ונוחים שלה. כך, באופן עיוור, צעדה הציוויליזציה המערבית בדרך זרועת מוקשים ומלאת סכנות. על סף המילניום החדש חולל הדחף הכלכלי ליציבות, שינוי רדיקלי בפוליטיקה; ותחת להיות כלי לשינוי החברה היא הפכה, לצד הכלכלה, לכלי בשימור היציבות בלבד. באמצעות הצגת הדימוי המחליף את המציאות, התחבר קרטיס למסורת אינטלקטואלית צרפתית שראשיתה בני דבור (Guy Debord). בספרו ובסרטו **חברת הראווה** (La Société du spectacle), והמשכה בספרו של ז'אן בודריאר **סימולקרות וסימולציה**, תרגום אריאלה אזולאי [תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2007].

החליף הסטטוס קוו בין הדרג הטכני והפקידותי ובין הדרג הנבחר - סטטוס קוו בין פקידים טכנוקרטיים ובין פוליטיקאים פופוליסטיים, שאינם אלא שני צדדיו של אותו סדר פוליטי חדש המנהל את המדינות הדמוקרטיות. סדר זה מנותח בספרם של כריסטופר ביקרטון וקרלו אינוורניזי אצ'טי **טכנופוליזם**.²¹ זהו איזון בין הלוגיקה הפרלמנטרית השואפת לשלטון הרוב, לבין הלוגיקה הפקידותית השואפת לשלטון המומחים. עד כמה שכיום מדינות מתפקדות כתאגידי ענק, הדרגים הלא־נבחרים אנלוגיים לעובדי התאגיד, מומחים בתחומם המחויבים ליציבותו ולשגשוגו, ואילו הדרגים הנבחרים - וכאן האנלוגיה לוקה בחסר כמובן - מייצגים את בעלי המניות; לכאורה ה"מניות" הן בידי הציבור הרחב, ובפועל הן בידי אליטות וקבוצות לחץ.

ישראל של 2023, עד אירועי ה־7 באוקטובר, הייתה זירה מרכזית להתפרצותו של מאבק בין הטכנוקרטים לפופוליסטים, וסיפקה מקרה מבחן לשאר העולם הדמוקרטי. לצד מאבקי האליטות ומאבקי הסטטוס קוו, המאבק על המערכת המשפטית, שזלג לרחובות, נערך בין הפופוליסטים למומחים - בין הדרג הנבחר ובין מומחי מערכת המשפט, שאליהם הצטרפו מומחים בתחומי הכלכלה, הצבא ומדיניות החוץ.

מתחת לפני השטח של מאבק זה בעבעו מאבקי זהות רותחים בין רבדים שונים של החברה בישראל, מאבקים אתניים ותרבותיים ומאבקי חילונים־דתיים, המוטים לצורכי אליטות וקבוצות הכוח השולטות בישראל. במסגרת מאבקים אלה גם נתניהו גילה, עוד קודם לפרעות ה־7 באוקטובר, שהוא הולך והופך קורבן לסדר שאותו טיפח: האליטה הכלכלית מצד אחד והימין הפופוליסטי מצד אחר, וכי ערעור היציבות בין הפוליטיקאים למומחים עלול לפרק את החברה הישראלית לגורמים, ולהותיר אותו בעצמו מחוץ למשחק.

קץ הדמוקרטיה?

אנו ניצבים לאחר עידן הגלובליזציה שבו התערעה הלאומיות הקלאסית והיא חוזרת כעת, בדמוקרטיה רבות באירופה ומחוצה לה, ביניהן ישראל, לנקודת המוצא הרדיקלית והמעוררת שלה: הלאומנית והנזעית. זוהי אינה חזרה ממשית ללאומיות הישנה, אלא צורה חדשה של לאומיות גלובלית, חדשה ("נאו־לאומיות"). היא כוללת מגמות שונות, לעיתים חופפות, ולעיתים משתלבות, של ימין קיצוני, בדלנות ודת. ארצות הברית של תקופת טראמפ היא דוגמה מובהקת לכך, העשויה לחזור באופק הנראה לעין; באירופה מתבלטות מגמות כאלה, בין השאר, באיטליה, בהונגריה, בהולנד, בגרמניה ובצרפת, והן משתלבות בעלייה העולמית במגמות אוטוריטריות. גם ישראל של עידן נתניהו השתלבה היטב במגמות אלה.

במקביל, אנו חוזים בראשיתו של עידן שבו ציבורים משולהבים מאיימים על הסדר השלטוני; גם זאת כחלק מסדר עולמי חדש ומעלייתם של מערכי שלטון אוטוריטרי, בין שבמעצמות עולמיות ואזוריות - מתעצמות דוגמת סין, או דועכות דוגמת רוסיה - בין שבדמוקרטיה ותיקות. ערעור האיזון הפוליטי־מפלגתי בדמוקרטיה המערביות הוא חלק מתהליך דעיכתן, לנוכח הסדר חדש, באופן המהדהד את המודל הפוליטי המחזורי של אפלטון בספרו **המדינה**, ולפיו כל דמוקרטיה קורסת בהכרח לידי עריצות, "טירניה".

Christopher J. Bickerton and Carlo Invernizzi Accetti, *Technopopulism: The New Logic of Democratic Politics* (Oxford: Oxford 21 University Press, 2021).

היחלשות הדמוקרטיה מבטאת מהלך היסטורי רחב המתרחש זה זמן רב והגיע לשיאו בתקופת הקורונה: הוא בא לידי ביטוי בהתעצמותה של סין ובנדידה גוברת של מוקד הכוח העולמי מן המערב אל המזרח; במשברים חברתיים, מבניים ומשטריים בקרב הדמוקרטיה הליברליות; ובעלייתם של תאגידי אינטרנט ענקיים בעלי יכולת ניטור והכוונת אוכלוסיות שאמורה להיות שמורה למדינות ריבוניות בלבד. שושנה זובוף כינתה זאת: "קפיטליזם מעקב" (Surveillance Capitalism), ואפיינה אותו כ"הפקעה של זכויות אדם קריטיות, המובן בצורה הטובה ביותר כהפיכה מלמעלה: הפלת ריבונות העם."²² לצד זאת אנו רואים עלייה מסיבית בכוח הניטור וההנדסה החברתית של המדינות עצמן; בצמיחתה של מדינות בדלנית בארצות הברית של טראמפ, שקיבלה אז ביטוי במדיניות "אמריקה תחילה", ושניכרה גם בחלקים מאירופה ובדוגמת הברקזיט; וכן בהתעצמות מגמות של ריאקציה לאומית באירופה ובשאר חלקי העולם, לנוכח בעיות של פליטים ולנוכח תסכול מצד מדינות שלא נהנו דיין מפירות הגלובליזציה.

לצד תהליכים פוליטיים-כלכליים אלה אפשר למנות תהליכים תרבותיים מקבילים ומשלימים הנלווים לשקיעת המערב, כגון צמיחת הפוסט-מודרניזם – לא רק כעמדה אינטלקטואלית, אלא גם כאורח חיים – כולל השקיעה של ערכים פוליטיים וחברתיים והזליגה המסיבית אל תוך כל שכבות החברה של ערכים תאגידיים, כגון הישגיות, תחרותיות, וניהול יעיל; זאת תוך כדי נטרולו עד כדי מחיקתו של השמאל האידאולוגי והחברתי במרבית הדמוקרטיה הליברליות (וצמיחתו בשוליים של שמאל פרוגרסיבי פֶּלְקֵטִי), ונסיקתו של הימין הפופוליסטי. גם בכך ישראל מספקת דוגמה לתהליך זה. יש אפוא הקבלה מושלמת בין תהליכים בפוליטיקה ובחברה, לאלה המתרחשים באדם הבודד.

בנוסף לכך, הפלטפורמות הדיגיטליות שבאמצעותן אנו מנהלים את חיינו תרמו לירידה בערכים של אינטימיות וקרבה ישירה לטובת השתעבדות גוברת לדימויים פלקטיים של צריכה, כולל תגבור הצריכה נרקסיסטית של ה"עצמי" ושל בני אדם אחרים. עידן הפלטפורמות האינטרנטיות הנציח את מותו של "האדם המורד", כפי שנוסח במשנותיהם של אנשי רוח מודרניסטיים כדוסטויבסקי, ניטשה ואלבר קאמי, לטובת הווי חיים קונפורמיסטי ברמה הפוליטית והתרבותית, המשועבד רובו ככולו לצריכה של אנשים, שירותים וסחורות. כאן אנו מוצאים התאמה בין האתוס הקפיטליסטי הגלובלי ובין אתוס הפעולה האוטוריטרי – הכולל הכנעה פוליטית תמורת שגשוג כלכלי.

האתוס הפוליטי של המערב הליברלי המיוסד על ערכי הנאורות, שנתפס לאורך שנים כמוביל, שוקע לנוכח עלייתן של צורות חיים האדישות לצורת הממשל, כל עוד ערכי ההצלחה הכלכלית משתמרים וערכי הלאומיות החדשה מנצחים. כך סין, למשל, ולצידה ישויות פוליטיות נוספות, כגון סינגפור, מציבות בפני המערב דגמים פוליטיים כלכליים אלטרנטיביים. אלה ישויות פוליטיות שמיוסדות על דיקטטורות או על שלטון סמכותני, המאפשר גם שגשוג אינדיווידואלי חומרני. עם העלייה בדמותם של מנהיגים חזקים וסמכותניים גם בחלק ממדינות המערב, ועם קריסת הפוליטיקה המפלגתית הישנה, סביר שדגמים פוליטיים אוטוריטריים נוספים צפויים לצמוח גם בעתיד.

Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power* (New York: 22 Hachette Book Group, 2019).

סוף דבר

ישראל היא מדינה צעירה, שנוסדה עקב פרעות וג'נוסייד. במצבי פרעות או לנוכח סכנת חידלון ואובדן גבול חיצוני קורסת הישראליות אל תוך הנקודה הארכימדית שלה, כפרפר השב להיות גולם. הזיכרון הקצר מצויף את הזיכרון הארוך, והבעיות מבית נראות כאילו שככו. אולם מרגע ששבה תחושת הביטחון בגבול החיצוני מתעוררים הדמונים הישנים ומכלול של קונפליקטים, מקצתם בני מאות שנים, מציפים את פני השטח. הערעור של 2023, בשתי החזיתות, הפנימית והחיצונית, התרחש לאחר שנים רבות שבהן נשלטה ישראל על ידי הנהגה עיוורת, שלא זו בלבד שסירבה להביא בחשבון את הסכנות המוחשיות מבית או מחוץ, היא אף נטתה ללבותן על מנת להשיג הישגים אלקטורליים.

ישראל, במצבה הנוכחי, ניצבת לנוכח חזית עולמית חדשה המשקפת, בטווח היותר ארוך, חילופי משמרות אימפריאליים, ביזור מוקדי הכוח העולמי והתעצמות של ציוויליזציות עתיקות מן המזרח הרחוק, שהתעוררו והתמרכזו בקצב מסחרר. הבעיות שמולן ניצבת ישראל הן גם מקומיות, קרי גבולות לא מוסדרים; גם אזוריות – במזרח תיכון שבו שחקניות מרכזיות כאיראן וערב הסעודית מתארגנות מחדש, בין השאר לנוכח עימות היסטורי בין המרכזים הסוני והשיעי; וגם בעיות עולמיות, לנוכח הצירים המתעמתים של ארצות הברית וסין. מאחר שישראל מתפקדת גם כשלוחה אמריקנית במזרח התיכון, חמושה בנשק אמריקני ומייצגת אינטרסים אמריקניים, המאבק בה ובתוכה הוא גם בעיה הנושקת להתלקחות אזורית ועולמית.

מדינת ישראל הוקמה כדי לפתור את הבעיה היהודית, לאחר שבעקבות מלחמת העולם השנייה הוכח סופית כי צדקו פינסקר והרצל, והיא אכן בעיה עולמית. עוד טרם הקמתה, הפכה ישראל לבעיה אזורית, ולאורך שנות קיומה מצאה את הדרך לחיות על חרבה ולקיים הרתעה מול שכנותיה. יתרה מכך, ישראל היא תוצר של טרור עולמי: פיגוע הטרור המודרני הראשון כלפי הצאר אלכסנדר השני הוביל לטרור עממי, כלומר לפרעות, ומכאן ליוזמות הציוניות הראשונות; היהודים, במקביל, הם קורבן של טרור מדינתי; טרור כזה החל עם "שלטון הטרור" של המהפכה הצרפתית והגיע לשיאו בשואה, שבעקבותיה קמה מדינת ישראל. חוסר הגבולות המדיניים מול הפלסטינים מוביל לטרור מבית, והמאבק על ההגמוניה במזרח התיכון מוביל לטרור מחוץ על ידי ארגוני טרור צבאיים. במקביל, בכדי להתגונן מטרור, מפעילה ישראל סוג של טרור מדינתי כנגד הפלסטינים, שמצדם שבים ומייצרים טרור של ארגונים ויחידים במעגל חסר תכלית החוזר על עצמו שוב ושוב. היהודים, עתה מדינת ישראל, נותרו אפוא "בעיה עולמית", ונעו בחזרה אל נקודת המוצא של ההגדרה העצמית שלהם – פרעות וטרור.

הבעיות הפנימיות של החברה הישראלית הן בנות פתרון, ופתרונות ימצאו: אבל רק במידה שתיווצר כאן הנהגה אחראית ומחויבת, שתילחם במגמות האזרחיות המפוררות של ישראל בפרט ושל הדמוקרטיה המערביות בכלל, ותחפש פתרונות בני-קיימא לסכסוך מול הפלסטינים. רק חברה יציבה ומלוכדת לאורך זמן עשויה לעמוד בפני אתגרים כמו אלה שבפניהם ניצבת ישראל. עתה, משחזרנו לנקודת המוצא של הציונות, יש לנהוג באחריות כפי שנהגו אישים כליליינבלום, הרצל ובן-גוריון, וכפי שפעלה בעבר הנהגת תנועת המזרחי. אופייה הסופי של הציונות ייקבע, אם בכלל, באופן סטיכי עם הזמן, ומאליו – כפי ששיערו מברשיה, חילונים כדתיים, או בהסכמה רחבה מאוד, ולא באמצעות מאבקים וניסיונות הפיכה, לא מימין ולא משמאל.

ועם זאת, שום פתרון לא יהיה בר־קיימא אם לא תיווצר בדמוקרטיית הליברליות, ובכללן ישראל, חזית מאבק עולמית בכאוס האזרחי שזורעים תאגידי האינטרנט במדינות דמוקרטיות. מדינות אוטוריטריות שולטות ומנטרות ממילא את אזרחיהם, ואילו בדמוקרטיית ליברליות קשה לראות כיצד שחקנים מקומיים יוכלו להתאפק ולא להשתמש בכוח הרשתות כדי להשיג שליטה והשפעה, כפי שתאגידי האינטרנט עצמם פועלים למטרה אחת: השגת הון, כוח ושליטה. רק חקיקה מקומית ובין־לאומית תוכל, אולי, למנוע את ההתפוררות האזרחית של עידן המדיה החדשה, ולהשיב את הלכידות החברתית שבלעדיה מדינות מתמוטטות. לעת הזאת, זהו תפקידן של דמוקרטיית אחראיות: להפסיק להתנהל כתאגידיים המחויבים למאזן ולאינטרסים אוליגרכיים, ולשוב להיות אמנות חברתיות. כי מדינה המתנהלת על פי עריצות תאגידיית, גם אם היא דמוקרטיה, אינה שונה ממדינה שהיא תאגיד – סין.